
ХАБАРЛАМА

С.Р.ЖАНБОЛАТ

АМЕРИКА АБОРИГЕНДЕРІ МЕН ТҮРКІЛЕР ТІЛІНДЕГІ БАУЫРЛАСТЫҚ ТУРАЛЫ

Автор в статье пишет о своих мыслях пришедших во время визита по делам в США, где проводит о схожих элементах в тюркских языках и языках американских аборигенов.

Yazar kendisinin ABD-ye yolculuğu esnasındaki fikirlerini paylaşıyor. Makalede Amerika'nın eski halkları ile Türk dilindeki yakınlıklar hakkında bahsediliyor.

АҚШ-та 1984 жылдан бері үш рет болдым. Шыңжаң университетінің, Бүкіл Қытай Аз ұлттар Азартушыларының делегациясын бастап барған болатымын. Кезінде Татарстанның Қазан университеті тарапынан шыққан басылымдағы М.Әріпжанов, А.Каримоллин сияқты ғалымдардың осы тақырыпқа тән зерттеулері назарымды аударғандықтан, әр жолы бұған көңіл аудардым. Вашингтон штатындағы үндістер резервациясына барып тойларына қатыстым. Этнограф доктор Биятриче Мәйдисина сияқты үндіс ғалымдарымен сұхбаттас болдым. Азын-аулақ материалдар таптым. Мынау – осы негізде жазылған, 1985 жылы Қытайда қазақша және хәнше жарияланған мақала. Бұл жолы едәуір қысқартқан болдым. Естуімше, Әділ Ахметов қатарлы ғалымдардың бұл туралы мәнді еңбектері бар деседі. Амал не, ол қолыма түсе қойған жоқ.

Американың байырғы тұрғындарынан эскимостар мен әлеуіттерден өзгесін үндістер деу дағдыға айналды ғой. Үндістерді талай ғалымдар зерттеді. Солардың бірі Станфорд университетінің профессоры Ж.Гринберг. Гринбергтің үндістер тілін үш топқа бөлуін әйгілі зерттеуші Стивен Кигула қандық анықтаулар арқылы жөн көрген болатын. Станфордтың тағы бір профессоры К.Тайна (Амур жағасынан алған археологиялық табыстарын бүгінгі үндістерге салыстыра отырып) үш топтың бірі 15 мың жылдың алдында Лена өзені бойында, бірі – 6 мың жылдың алдында Алдан өзені айдынында, тағы бірі – 4 мың жылдың алдында Амур өзені жағасында жасаған тайпалардың ұрпақтары деген тұжырымға келеді. Ендеше Америка континентін алғаш ашушылардың Колумб емес, осылар екені хақ. Ал төрт мың жылдың арт жағындағы Азияның ұлы даласын – әсіресе Қара теңізден тартып сонау Татар бұғазына дейінгі Сақ дөңгізін, Алтай тіл жүйесіндегі елдің, өте-мөте оның түркі тіл тобына жататын тайпаларының жайлағаны тарихқа айқын ахбар [1].

Ғалымдар адамзаттың әу баста Африка не Шығыс-оңтүстік Азияда пайда болғанын анағұрлым айқындай жатар. Әйтеуір ең арғы ата-бабаларымыздың бір екені де, олардың алғашқы жұртынан біртіндеп бүкіл жер шарына таралғаны да дау көтермес. Бұл таралу ұзаққа созылды және дүркіндеп туылды. Сол таралудан түркі халқы да қалыс болғаны жоқ. Шытырман оқиғаларға сірескен зарлы заманалардың тарихи төлкегіне талай түскен түркі тайпалары өз басынан сан мұһажират дәуірлерді өткізген. Бұлардың өз жұртынан еріксіз ауып, қиыр жайлап, шет қонған топтары сырғи отырып, өзге елдерге (мысалы, Қытайға, Үндістанға, Арабияға, Еуропаға, т.б.) барып, ондағы елге сіңіп те кетті, әлемнің жан баспаған тың өлкелерін ойкуменге де айналдырды. Үндістер ішінде жүрген кей топтар сол шақта барған түркі ататегінен өрбіген ұрпақ шығар.

Үндістердің арғы заманда өскелең мәдениеті болғаны қазір, тіпті, дәлелдене түсті. Иә, құрлық аттап, мұхит кешіп барған жандар қайдан осал болсын, Жуықта АҚШ

антропологи Стит Мексиканың Комарколо (Көмірқала дегенде ұқсас) аумағындағы қадімгі майялар ғимаратының ойрандысынан б.з.б. 400 жыл маңында майя, хән (қытай) және бирма тілдерінде жазылған ойма мәтін тапты. Ол Комарколо кезінде майялардың оқу-ағарту орталығы болған. Онда шет тілдер де оқытылған деп топшылайды. «Амал не, үндістерді өз мәдениетінен, әсіресе тілі, рухани мұрасы мен берекесінен айыру мақсатында әлеуметтік қанау мен рухани тонауды қатар жүргізген басқыншы отаршылар (үндістерді христиан дініне шоқындыру үшін барған Диого де Ланда дейтін миссионердің бұйрығы бойынша) үндіс кітаптарын түгел өртеп жібереді» [2]. Алайда француз ғалымы Брассер де Борбур сыры әлі де ашыла қоймаған үш Майя кітабын тауыпты [3]. Үндістерден, әсіресе, Майя сықылды озық өрелі тайпалардан қалған қала, пирамида, ғибадатхана сықылдылардың қалдықтарының табыла бастағаны да құлаққа тиюде. Ғалымдар осы беті ізденсе, әлі талай сыр ашылатын шығар. Әрине, соның бірі – бүгінгі үндіс тайпаларының тегі мен төркінінің, атамекенінің кім және олардың қайда екендігі. Осы арада менімен сұхбатта болған Биятриценің: «Біз өзге жұрттан ауып келгенімізді де, жер шарының арғы бетіндегілермен туыстық жағымызды да дабыра қылуды жаратпаймыз. Өйткені менің қандастарым да бүгінгі ақтар мен қаралар алдында бір құрлықтың ежелгі иесі – біз, сендер, ауғынсындар деген өрлік сезім күшті» дегені есте болғаны да жөн.

Туыстықтың басты белгісі тілден көрінеді. Бұдан жиырма шақты жыл бұрын (Осы мақала жарияланған 1985 ж.) Индияна университетіндегі Ф.М.Воегелин сияқтылар солтүстік американдық байырғы тұрғындардың (үндістердің) тілін талай топқа, әр топты әлденеше семьяға, әр семьяны көптеген бұтаққа айырған екен. Воегелиндердің зерттеулерінен тәптіштілік пен диалектілерге бой ұрғыштықты әбден аңғаруға болады. Оның классификациясындағы топтар мыналар:

1. Америка арктикасы – қадім Сібір тобы. Бұған эскимо-әлеуіт және Чүкчі - Камчатка семьясы жатады.
2. Надене тобы. Бұған атапаска семьясы, Тлингит пен Хайда оқшау тілдері кіреді.
3. Макро – алгончуан тобы. Бұған Алгончуан семьясы мен Юрок, Уиот, Москоган, Натчаз, Атакапа, Читмача, Туника, Тонкауа оқшау тілдері енеді.
4. Макро – сио тобы. Мұндағылар Сио (түркі тілдерімен бауырлас семья), Ирочоян, Каддо семьялары мен Катауба, Ючы оқшау тілдері.
5. Хокан тобы. Бұған Юма, Помо, Палайхнихан, Шаста, Яна, Салина, Чумаша, Комервада, Тлапанека, Теквистлатека семьялары мен сері, Чимарико, Машо, Карок, Куахвилтека, Есселе, Жикачуе оқшау тілдері кіреді.
6. Пенуция тобы. Бұған Иокут, Найду, Сахаптин, Қус, Иокона, Калапуя, Чинука, Мкисе-зочуе, Майя (түркі тілдерімен бауырластығы бар), Чипай – уру, Тотонака семьялары мен Додау, Каюсе, Молале, Такелма, Цимшиян, Зуны, Хуауе оқшау тілдері жатады.
7. Азтек тобы... т.б.

Ал бұдан он шақты жыл бұрын Станфорд университетінің профессоры Гринберг бұларды жинақтап, эскимо-әлеуіт, генерал (бас) америнд және надене тілдері деген үш-ақ салаға жіктейді. Сосын генерал америнд тілін сегіз салаға айырады.

Енді өткен жылы (1984 ж.) АҚШ Калифорния штатындағы Жерберт Ж.Ландар бұл жұрттың тілін Не- дена, Алгончуя – Вакаша, Макро пенутия, Сио, Ирочуя дейтін бес топқа айырғанды жөн санапты.

Қандастық жағынан түп-түқияны қырық темірдің қылауы болғандықтан ба, жоқ әлде түп-түқияны бір болса да, тым ертеде бытырап, өзара алыс қонғасын туылған реалдық па, әйтеуір үндістер тілінің осыншалық күрделілігі бір бас қатырса, зымыраған заманға ілесе алмай құрып жара жатқаны тағы ішінді удай ашытады.

Тілімізге тамырластығы бар деген Сию тілінің өзінде талай сала бар екен. Кіші Жамес дегеннің айтуынша, олар – Кроу, Хиддатса, Манда, Чивере, Виннебаго, Омаха-понка, Осаге, Канса, Чиуапау, Дакота, Офо, Билокісі, Тутело.

Енді сол Сию тілінің лексикасынан аз мысал алу жолымен оның тілімізбен тамырластығын көрсете кетейін. Бұл сөздердің көбі М.Әріпжанов, А.Каримолдин [3] және С.Нұржақияновтардың [4] еңбектерінен алынды. Біразын мен дайындадым. Жақша сырғында сиюша, жақша ішінде қазақша сөздер:

Кин (күн), қош, қос (құс), ишшаул (істі гүл), яш (жас), мол (көп, жинау), сақ (сақ, сергек), кех (киік), қан (қан, қызыл), қайяп (құйып, нөсер), уо (ау), шұл (сол), ош (үш), ооч (аш, ас), іч (іш, қарын), күлл (қол), имиш (жеміс), ичін (ішу), аак (ақ), бака (бақа), ик (екі), оя (аяқ), кува (қуу), озус (озу), ішу (ішу), ясу (жасау), юта (жүту), кокта (көкте), кода құда (құдандалы), кайып (қиып), тапа (доп, таба), мій (мен), багана (бағаналау, белгілеу), капсұн (қабу), иотанка (ятаңқы, отырғыш), багуша (бату, құру), таш итсе (тас іші), ялкау (жалқау), яшын (жасын), яш чилан (жас жылан), түле (толы), коба (ақ құба), чама (шама), дауле (дауыл), исбор (ісі бар), ир уя (жер үй), тунга (қататын өзен), тлалок (тілек), ал (ұл), айик (айқын), түп ил (түпкілікті ел), мала жинте (жаман жігіт), су (су), сиіп (себу), тсек (шық), кет (кет), кел (кел), таң (таң) таңла (тыңда), ате (ата, әке), ина (ене), әни (ана), батекуйтас (қойтас батқан), тлингит (төлеңгіт – ру аты), кре (керей – ру аты), карук (кәрілік), ұру (ұры)...

Осыларға қарап отырып мынадай қорытындыға келуге болады:

1. Үндістер ішінде талай тайпа тек моңғол пішіндес расаға жатады, тек мыңдаған жылдар алдында Азиядан ауып барған ғана емес, түрік халықтарымен қандас та;

2. Үндістер (әсіресе, оның Майя, Сию, Ему сияқтыларының) тілін зерттеу уақыт күтгірмейтін шұғыл міндет. Тілдер түгіл ұлттар жойылып бара жатқан мына заманда тіпті де солай. Ең алғаш швед ғалымы Стигвикандерден басталған бұл игі істің О.Периг айтқандай талай жұмысы бар;

3. Бұл шаруаны толық қаржыландырылған ғалымдар тобының ұзақ уақыттық сапалы еңбегі ғана тындыра алады. Ол ғалымдар әрі ағылшын тіліне, әрі әлдене түркі тілдеріне жетік және тарихы т.б. ғылымдардан хабары мол болуы қажет.

ӘДБИЕТТЕР

1. Жанболатов С. Жер шарының арғы бетіне саяхат. Бейжің, Ұлттар баспасы, 1985.
2. Юкатандағы жағдай туралы мағлұмат (Диего де Ланданың қолжазбасы).
3. Қазан университетінің «Ғылыми жазбалары». 162 басылымы.
4. Шығандап кеткен бір жұрт бар // Білім және еңбек журналы. 1984.

REZUME

S. R. Zhanbolat (Urimzhi) ABOUT THE SIMILARITIES OF AMERICAN ABORIGINAL LANGUAGE AND TURKIC LANGUAGES

**The article deals with the similarities in American aboriginal language and
Turkic languages.**